

Εργασιακή Γεωγραφία: Χώροι και τόποι της εργασίας και της δράσης

Στέλιος Γκιάλης

Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
stgialis@aegean.gr

Περίληψη: Η Εργασιακή Γεωγραφία, γνωστή και ως Γεωγραφία της εργασίας, μελετά το πώς, που και γιατί οι διαφορετικές μορφές δράσης και αντίστασης των εργαζομένων επιβάλλουν χωρικές και κοινωνικές διευθετήσεις προς όφελος τους. Εξετάζει, δε, τις ειδικές συνθήκες που διευκολύνουν ή αναστέλλουν τη δράση των εργαζομένων, το ρόλο του κεφαλαίου και της αντίστασης ή του συμβιβασμού με τμήματα της επιχειρηματικής τάξης, αλλά και τη σημασία του τόπου, του χώρου και της γεωγραφικής κλίμακας στην αποτελεσματικότητα των διεκδικήσεων. Επίσης, η Εργασιακή Γεωγραφία εστιάζει στο συντονισμό, και στη χωρική αλληλεγγύη και στις σημαντικές διαιρέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα σε ομάδες και κλάδους εργαζομένων, από την τοπική έως την παγκόσμια κλίμακα. Το κεφάλαιο αυτό επιχειρεί μια σύντομη σύνοψη, την πρώτη που επιχειρείται στην ελληνική γλώσσα, του επιστημονικού πεδίου της Εργασιακής Γεωγραφίας.

*‘Με λόγια σημερινά με τη σειρά μου
θα μιλήσω για τα αιώνια πράγματα.’*

Χόρχε Λουίς Μπόρχες

1. Εισαγωγή: Ποιοί και γιατί χρειάζονται μια Εργασιακή Γεωγραφία

Οι εργαζόμενοι και η εργασία που αυτοί παρέχουν, η κατανομή τους στο χώρο και η σημασία τους στην ανάπτυξη τόπων, περιφερειών ή χωρών έχει αποτελέσει διαχρονικό αντικείμενο μελέτης της Γεωγραφίας. Οι αναλύσεις της κριτικής και ριζοσπαστικής Οικονομικής Γεωγραφίας, ειδικότερα, συνέδεσαν την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη με τις, δομικού χαρακτήρα, συνθήκες παραγωγής, εργασίας και κατανομής του κοινωνικού προϊόντος που δημιουργούν τις ανισότητες (Harvey, 1999 & 2011; Wright, 2000). Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, περίπου, αναπτύχθηκε ένα ρεύμα στο εσωτερικό της Οικονομικής Γεωγραφίας, η *Εργασιακή Γεωγραφία (Labour Geography)*, που αντλώντας από τις αναλύσεις αυτές, φέρνει στο προσκήνιο, με συστηματικό τρόπο, την εργασία και τους ίδιους τους εργαζόμενους ως κομβικούς παράγοντες, και όχι απλά ως παθητικούς αποδέκτες, για τη διαμόρφωση του χώρου (Herod, 2001).

Η Εργασιακή Γεωγραφία είναι ένα δυναμικό επιστημονικό πεδίο που αντλεί από την ισχυρή παράδοση της ανθρωπο-γεωγραφικής και οικονομικο-γεωγραφικής σκέψης και την επιστημολογία των ριζοσπαστικών και μαρξιστικών αναλύσεων. Γνωστή και ως *Γεωγραφία της εργασίας* ή *Γεωγραφία της απασχόλησης*, μελετά το πώς, που και γιατί οι διαφορετικές μορφές δράσης και αντίστασης των εργαζομένων (μπορούν να) επιβάλουν χωρικές και κοινωνικές λύσεις και διευθετήσεις προς όφελος τους. Εξετάζει, δε, τις ειδικές συνθήκες που διευκολύνουν ή αναστέλλουν τη δράση των εργαζομένων, το ρόλο του κεφαλαίου και της αντίστασης ή του συμβιβασμού με τμήματα της επιχειρηματικής τάξης, και τη σημασία του *τόπου*, του *χώρου* και της *γεωγραφικής κλίμακας* στην αποτελεσματικότητα των διεκδικήσεων. Οι τρεις αυτές έννοιες (τόπος, χώρος, κλίμακα) είναι κομβικές για τη μελέτη της ανθρώπινης εργασίας και των ποικίλων μορφών που αυτή λαμβάνει, και επομένως για την Εργασιακή Γεωγραφία (Herod, 1997; Castree, 2007; Bergene et al, 2010; Coe & Lier, 2011).

Η Εργασιακή Γεωγραφία, συγκεντρώνει το ενδιαφέρον Γεωγράφων, Κοινωνιολόγων και άλλων κοινωνικών επιστημόνων που εστιάζουν σε θέματα εργασίας και των ποικίλων μορφών και διαστάσεων αυτής. Αποτελεί, δε, τομέα ερευνητικού ενδιαφέροντος ερευνητών και κοινωνικών επιστημόνων, που επιθυμούν να αναδείξουν πώς, που, πότε και γιατί η δράση και οι αντιστάσεις των εργαζομένων διαμορφώνουν τις χωρο-κοινωνικές συνθήκες που τους περιβάλλουν και αλλάζουν, λιγότερο ή περισσότερο, την ίδια τους τη ζωή (Herod, 2014).

Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται μια σύντομη σύνοψη, κατά πάσα πιθανότητα η πρώτη στην ελληνική γλώσσα, του επιστημονικού πεδίου της Εργασιακής Γεωγραφίας. Σκοπός του, η συμβολή στη δημιουργία μιας κρίσιμης μάζας νέων ερευνητών στον ελληνικό ακαδημαϊκό και ευρύτερο κοινωνικό χώρο, που θα αφιερώσουν κόπο και χρόνο στη μελέτη της σημασίας που έχει η *εργασία για τη Γεωγραφία* αλλά και η *Γεωγραφία για την εργασία* και τους εργαζόμενους. Δύσκολα θα μπορούσε να υπάρξει καλύτερη αφορμή για τη δημοσίευση μιας τέτοιας προσπάθειας από αυτή στο πλαίσιο ενός συλλογικού τόμου για έναν σημαντικό και συνεπή πανεπιστημιακό δάσκαλο της Γεωγραφίας στην Ελλάδα. Ο γράφων του οφείλει τη γνωριμία του με αυτήν και το παρόν άρθρο είναι μια μικρή πράξη ανταπόδοσης.

Τα όσα ακολουθούν είναι αναγκαστικά μια συνοπτική περιγραφή και αναφορά στις θεμελιώδεις έννοιες της Εργασιακής Γεωγραφίας. Ο ενδιαφερόμενος μπορεί να ανατρέξει σε άρθρα και μελέτες που επιχειρούν μια σε βάθος κριτική ανάλυση του επιστημονικού πεδίου, το οποίο πέρα από βαθιά διεπιστημονικό τελεί και σε κατάσταση δυναμικής εξέλιξης (Coe & Lier, 2011; Mitchell, 2011; Peck, 2013; Gialis & Herod, 2014). Έτσι η *Ενότητα 2*, που ακολουθεί, αναδεικνύει το πώς συγκροτείται και σε ποιους περιορισμούς ή ευκαιρίες υπόκειται η εργασία σε τοπικό επίπεδο, παράλληλα με το πώς αναπτύσσονται οι αντιστάσεις των εργαζομένων στους αντίστοιχους τόπους. Η *Ενότητα 3*, μεταθέτει το επίκεντρο σε ευρύτερες του τόπου χωρικές κλίμακες και στη *δια-τοπική* ή *χωρικά-συντονισμένη* οργάνωση της

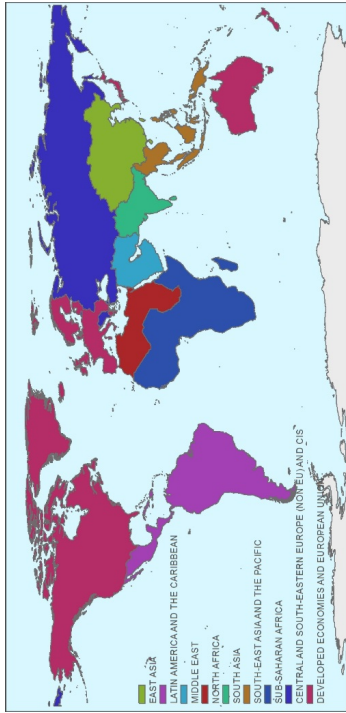
εργασίας ως απάντηση στην αντίστοιχη οργάνωση και συγκρότηση του κεφαλαίου. Η καταληκτική *Ενότητα 4* θέτει συνοπτικά μια σειρά διλλημάτων και προοπτικών που θα καθορίσουν, μεταξύ άλλων, και την Εργασιακή Γεωγραφία, δεδομένων των μεγάλων κοινωνικο-χωρικών ανισοτήτων της εποχής μας. Ανισότητες που είτε θα οξυνθούν αναπαράγοντας ιεραρχίες σε βάρος της εργασίας και της πλειονότητας των εργαζομένων, είτε θα ανατραπούν αλλάζοντας ριζικά τις ισορροπίες προς όφελος τους.

2. Η εργασία και η δράση των εργαζομένων σε τόπους και περιοχές

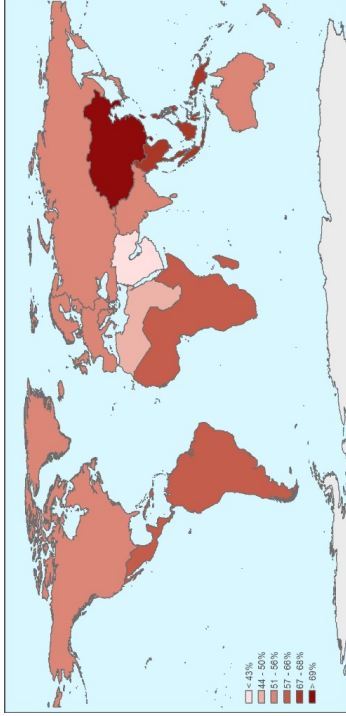
Η ύπαρξη και αναπαραγωγή του σημαντικότερου μεριδίου του ενήλικου πληθυσμού παγκοσμίως είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την καθημερινή εργασία. Η καθημερινή εργασία, με τη σειρά της και κατά κανόνα, διεξάγεται σε συγκεκριμένους τόπους και περιοχές. Παρά τις διακηρύξεις, ενίοτε ιδιαίτερα αισιόδοξες, για το πέρασμα σε μια εποχή ‘τέλους της εργασίας’ και παρά τις προσδοκίες για τη μετάβαση σε κοινωνίες που, αξιοποιώντας τα τεχνολογικά επιτεύγματα, θα απελευθέρωναν από τα ‘δεσμά’ της πολύωρης και κοπιαστικής απασχόλησης, η πραγματικότητα είναι διαφορετική: περισσότερο από το μισό του παγκόσμιου πληθυσμού εμπλέκεται σε κάποια μορφή, τυπική ή άτυπη, απασχόληση με στόχο την εξασφάλιση ενός μισθού ή εισοδήματος και συνακόλουθα την επιβίωσή του. Ενδεικτικά, από το 1980 έως το 2013 ο αριθμός των εργαζομένων σε παγκόσμια κλίμακα αυξήθηκε από το 1.2 δις στα περίπου 3.5 δις (ILO, 2013). Οι *Χάρτες 1, 2, 3 & 4* είναι αρκετά εύγλωττοι τόσο όσον αφορά στην κυριαρχία του φαινομένου της εργασίας σε επίπεδο παγκόσμιων μακρο-περιφερειών (βλ. *Χάρτη 2*) όσο και στις μεγάλες ανισότητες που κυριαρχούν (βλ. *Χάρτες 3 & 4*).

Πολλές φορές οι εργαζόμενοι είναι προσδεδεμένοι, αν όχι «παγιδευμένοι», σε συγκεκριμένους τόπους από τους οποίους εξαρτάται η επιβίωσή τους, καθώς ο συντελεστής παραγωγής *εργασία* είναι από τους πλέον αμετακίνητους γεωγραφικά συντελεστές. Οι εργάτες πρέπει να πάνε για ύπνο κάθε βράδυ, και κατά κανόνα στο ίδιο μέρος (πχ στην κατοικία τους). Για τη μεγάλη πλειοψηφία τους, λοιπόν, πλην λίγων εξαιρέσεων όπως αυτές των εργαζομένων στις μεταφορές, το δίπολο *χώρος εργασίας (παραγωγή) – χώρος κατοικίας (αναπαραγωγή)* είναι αμφιμονοσήμαντο και πακτωμένο γεωγραφικά (Herod, 1997; Castree, 2004).

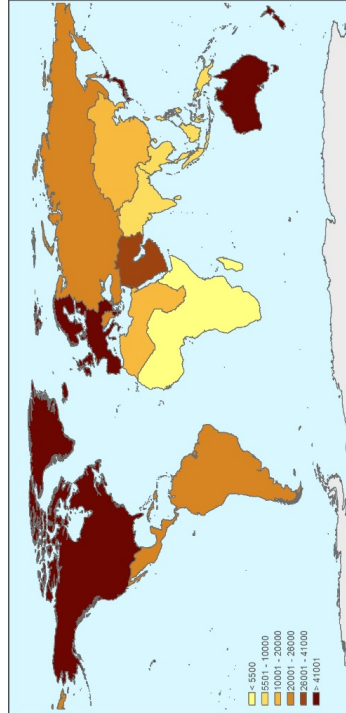
Καθώς οι τόποι, ακόμη και εκείνοι που βρίσκονται σε μικρή απόσταση ο ένας από τον άλλο, παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές μεταξύ τους, η εργασία που διεξάγεται σε αυτούς είναι χωρικά διαφοροποιημένη. Ο γεωγραφικά άνισος καταμερισμός της εργασίας είναι μια βασική διάσταση του ολοένα και εντεινόμενου τεχνικού καταμερισμού εργασίας ανάμεσα σε επαγγέλματα και κλάδους παραγωγής. Σε συνδυασμό, δε, με τον κοινωνικό καταμερισμό ανάμεσα σε διαφορετικές τάξεις και κοινωνικές ομάδες, παράγουν ένα σύνθετο αμάλγαμα ανισοτήτων και διαφορών (Harvey, 1999; Herod, 2001).

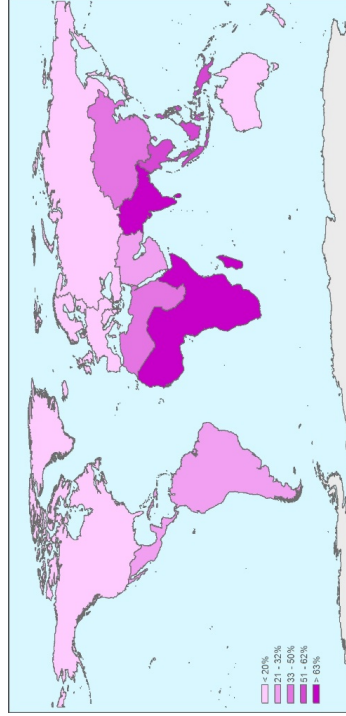
Χάρτης 1: Παγκόσμιες μακρο-περιφέρειες

Χάρτης 2: Απασχολούμενοι ως ποσοστό του πληθυσμού, 2012

Χάρτης 3: Παραγόμενη αξία, δολάρια ΗΠΑ ανά εργαζόμενο, 2011

Χάρτης 4: Επισφαλής* απασχόληση, 2012

Πηγή: ILO, 2013; Σχεδίαση: Αναστασία Χριστοδούλου, Νοέμβριος 2014;

*: Απασχολούμενοι χωρίς προσωπικό και συμβοηθούντα μέλη σε οικογενειακές επιχειρήσεις ως ποσοστό της απασχόλησης

Στην πράξη είναι τόσο πολλές και τόσο έντονες οι εσωτερικές διαιρέσεις του *κοινωνικού*, του *τεχνικού* και του *γεωγραφικού* καταμερισμού εργασίας που ο όρος *κατακερματισμός* χρησιμοποιείται ενίοτε ως ο πλέον κατάλληλος να αποδώσει τις μεγάλες, συχνά κολοσσιαίες, ανισότητες ανάμεσα στις διαφορετικές κατηγορίες εργαζομένων στο σύγχρονο κόσμο. Το παράδειγμα της ανισότητας ανάμεσα στο επίπεδο ζωής, τις απολαβές και τους όρους εργασίας ενός διευθυντικού στελέχους μιας πολυεθνικής εξοπλισμού πληροφορικής στο επιχειρηματικό κέντρο της Νέας Υόρκης και ενός εργάτη σε κάποια βιομηχανία ‘ανακύκλωσης’ των άχρηστων πλέον υπολογιστών της πολυεθνικής αυτής, σε κάποιο κρατίδιο της Νότιας Ινδίας, είναι μια ακραία υπερβολή που βοηθάει όμως να αντιληφθούμε το μέτρο του χάσματος που επικρατεί στον παγκόσμιο κοινωνικο-χωρικό καταμερισμό εργασίας.

Οι εργαζόμενοι, με δεδομένες τις ανισότητες που επισημάνθηκαν, δεν είναι απλοί παθητικοί αποδέκτες των αποφάσεων των κυβερνήσεων και των επιχειρηματιών. Με τη σειρά τους και αυτοί, *παρεμβαίνουν* και *δρουν* με διάφορους τρόπους, συνηθέστερα, δε, μέσω παθητικής ή ενεργητικής *αποδοχής*, *διαπραγματεύσεων*, δράσεων μερικής *αμφισβήτησης*, αλλά και μέσω συνολικής *εναντίωσης* (Wright, 2000; Tufts & Savage, 2009). Η *δράση* αποτελεί μια κοινωνικο-οικονομική κατηγορία και πλούσια σε νοήματα έννοια που περιλαμβάνει, κατά κανόνα, τη δυνατότητα τόσο μεμονωμένων ανθρώπων όσο και ομάδων αυτών να αποφασίζουν, και στη συνέχεια, να αλλάζουν τη ζωή τους υλοποιώντας τις επιλογές τους.

Η δράση των εργαζομένων, εκτός από τη δυνατότητα απόφασης, καθορίζεται και από την ικανότητα των εργαζομένων να παίρνουν αποφάσεις, άλλοτε βοηθούμενοι και άλλοτε περιοριζόμενοι από κοινωνικές, οικονομικές, πολιτιστικές ή πολιτικές δομές και συνθήκες. Οι εν λόγω συνθήκες υπάρχουν ανεξάρτητα και πέρα από τη θέληση των δρώντων υποκειμένων και, παρόλο που αλλάζουν και αυτές ως αποτέλεσμα της δράσης, έχουν βαρύνοντα ή καθοριστικό ρόλο στο χαρακτήρα και στη στόχευση της κάθε δράσης. Συνηθέστερα, δε, οι δράσεις αποδέχονται ή επιχειρούν επιμέρους μεταρρυθμίσεις των υπαρχουσών δομών ή, σπανιότερα, στοχεύουν σε μια ριζική αλλαγή τους. Με άλλα λόγια, οι παρεμβάσεις των δρώντων υποκειμένων είναι *κοινωνικο-χωρικά προσδιορισμένες* και *διαφοροποιημένες* (Castree, 2007; Coe & Lier, 2011).

Οι δράσεις των εργαζομένων ανάλογα με το πεδίο και τη χωρική κλίμακα διεξαγωγής και οργάνωσης, αφενός, και τη μαχητικότητα ή την αποτελεσματικότητα τους, αφετέρου, αποτελούν αναπόσπαστα τμήματα *γεωγραφικών στρατηγικών*. Μια απόπειρα σύννοψης των στρατηγικών αυτών, σε συνάρτηση με την κλίμακα οργάνωσης και το βαθμό χωρικής ολοκλήρωσης τους, επιχειρείται στον *Πίνακα 1*.

Οι καθαρά τοπικής εμβέλειας δράσεις μπορούν να διακριθούν σε αυτές που πραγματοποιούνται από μια ομάδα εργαζομένων αποκλειστικά, χωρίς οποιαδήποτε συμμαχία ή συντονισμό, και σε αυτές που στηρίζονται σε κάποιας μορφής συμμαχία. Από τις πρώτες, ‘κατά μόνας’, δράσεις συνηθέστερες είναι όσες εστιάζουν σε επίπεδο εργασιακού χώρου, με πιο διαδεδομένη, αν και όχι απαραίτητα πιο συχνή,

Πίνακας 1. Η διάρθρωση της δράσης των εργαζομένων σε πολλαπλές χωρικές κλίμακες

Χωρική κλίμακα οργάνωσης	Μορφές παρέμβασης και δράσης εργαζομένων	
	Χωρίς συμμαχίες ή συντονισμό	Με συμμαχίες και συντονισμό
	Ομάδα εργαζομένων που δρα...	
Τοπική	με <i>διαχειριστικά</i> ή <i>αμυντικά</i> αιτήματα	<i>δια-ταξικά</i> , σε συνεργασία με τοπικές επιχειρήσεις/ φορείς <i>αμοιβαία</i> , σε συνεργασία με τοπικούς φορείς/ ομάδες δράσης
	με <i>ριζοσπαστικά</i> ή <i>επιθετικά</i> αιτήματα	<i>ριζοσπαστικά</i> , σε συνεργασία με άλλους εργαζόμενους/ ομάδες δράσης
	...υπερασπιζόμενοι ή προσπαθώντας να ενισχύσουν τον τόπο ή τις θέσεις εργασίας τους σε αυτόν	
	Κλάδος εργαζομένων που δρα...	
Εθνική ή δια-περιφερειακή	με <i>διαχειριστικά</i> ή <i>αμυντικά</i> αιτήματα	<i>δια-ταξικά</i> σε συνεργασία με επιχειρήσεις και εθνικούς φορείς <i>αμοιβαία</i> , σε συνεργασία με εθνικούς φορείς/ ομάδες δράσης
	με <i>ριζοσπαστικά</i> ή <i>επιθετικά</i> αιτήματα	<i>ριζοσπαστικά</i> , σε συνεργασία με άλλους κλάδους/ εθνικούς φορείς/ ομάδες δράσης
	...υπερασπιζόμενοι ή προσπαθώντας να ενισχύσουν τον κλάδο ή τις θέσεις εργασίας τους σε εθνικό επίπεδο	
	Κλάδοι εργαζομένων που δρουν...	
Διεθνική ή παγκόσμια		<i>δια-ταξικά</i> , σε συνεργασία με διεθνικές επιχειρήσεις/ φορείς <i>αμοιβαία</i> , σε συνεργασία με διεθνικούς φορείς/ ομάδες δράσης
		<i>ριζοσπαστικά</i> , σε συνεργασία με άλλους κλάδους και διεθνικής κλίμακας φορείς/ ομάδες δράσης
	...υπερασπιζόμενοι ή προσπαθώντας να ενισχύσουν τους κλάδους ή τις θέσεις εργασίας τους σε διεθνικό επίπεδο	

Πηγές: Herod, 2001 & Castree, 2004.

την περίπτωση της απεργίας. Ο εργασιακός χώρος είναι το πεδίο στο οποίο η αντίθεση μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου εμφανίζεται στην πλέον άμεση και αδιαμεσολάβητη μορφή της, καθώς τα βασικά μέρη της εργασιακής σχέσης (κεφάλαιο-εργασία) αμοιβαία αντιπαρά τίθενται ή συνδιαλέγονται. Συχνά, οι εργαζόμενοι μια επιχείρησης που κινητοποιούνται προσπαθούν να επικοινωνήσουν τα αιτήματα τους στον ευρύτερο πληθυσμό της πόλης ή περιφέρειας τους, προσπαθώντας έτσι να καταστήσουν τη διεκδίκηση τους περισσότερο αναγνωρίσιμη (Herod, 2014). Εξίσου συχνά, επίσης, αν και οι ίδιοι δεν έχουν ή δεν επιζητούν συμμάχους το αποτέλεσμα της δράσης τους έχει σημαντικές επιπτώσεις σε άλλους εργαζόμενους του ίδιου ή διαφορετικού κλάδου, τόσο τοπικά όσο και ευρύτερα (βλ. Πίνακα 1).

Οι δράσεις που αναπτύσσουν συμμαχίες και συντονισμό με τοπικούς φορείς και ενώσεις εδράζονται συνηθέστερα στην κοινότητα συμφερόντων που αναπτύσσεται ανάμεσα στους εργαζόμενους και τα συνδικάτα τους, από τη μια πλευρά, και σε θεσμικούς φορείς, επιμελητήρια ή ενώσεις μιας περιοχής. Η κοινότητα αυτών των συμφερόντων αντλεί από και εδράζεται στη χωρικότητα των ίδιων των σχέσεων παραγωγής και αναπαραγωγής. Στο γεγονός, δηλαδή, ότι οι επιχειρήσεις, οι δομές και οι θεσμοί είναι τοποθετημένοι σε ορισμένους τόπους και όχι σε άλλους. Αντλώντας από την έννοια των χωρικών μορφωμάτων (*spatial fix*) του Harvey, θα λέγαμε πως η σχετική γεωγραφική ακαμψία του κτιριακού και βιομηχανικού εξοπλισμού, αλλά και των υποδομών κατοικίας και μεταφορών, σε συνδυασμό με την τοπική προίκα σε φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο, αποδίδει στους τόπους συγκεκριμένες χωρικές διαμορφώσεις. Οι τελευταίες αποτελούν, με τη σειρά τους, γόνιμο έδαφος (ή ανασταλτικό παράγοντα) για την ανάπτυξη τοπικών συμμαχιών και δράσεων (Harvey, 1999).

Οι τοπικά συντονισμένες συμμαχίες των εργαζομένων μπορούν να διαχωριστούν σε τρεις (3) κύριες ομάδες: α) τις *δια-ταξικές*, β) τις συμμαχίες με την τοπική 'κοινωνία των πολιτών' σε ένα πλαίσιο *αμοιβαιότητας*, και γ) τις *ριζοσπαστικές συμμαχίες* που αναπτύσσονται σε αντιδιαστολή με το κυρίαρχο πλέγμα σχέσεων παραγωγής και κατανάλωσης. Εν συντομία, στην πρώτη περίπτωση εντάσσονται κοινές δράσεις μεταξύ ομάδων εργαζομένων και εργοδοτών, σε συμμαχία με άλλους τοπικούς φορείς ή ενώσεις με στόχο την προστασία θέσεων εργασίας ή τη δημιουργία νέων, μέσω προσέλκυσης επενδύσεων και επιχειρηματικών σχεδίων στον τόπο. Ο νεοφιλελεύθερος ανταγωνισμός και το *branding* τόπων ή περιοχών, σε συνδυασμό με την υποχώρηση των πανεθνικής εμβέλειας πολιτικών στήριξης της εργασίας έχουν καταστήσει τις τοπικές εμβέλειες *δια-ταξικές* συμμαχίες όλο και περισσότερο συχνές. Για παράδειγμα, σειρά *τοπικών σχεδίων ανάπτυξης* και προώθησης της απασχόλησης στην Ελλάδα ή σε άλλες χώρες έχουν κατά καιρούς την ενεργή στήριξη σωματείων των εργαζομένων. Τα τελευταία, προσδοκούν μέσω τέτοιων συμμαχιών στην προστασία της τοπικής απασχόλησης (Castree, 2004; Gialis et al, 2014; Gialis & Leontidou, 2014; βλ. Πίνακα 1).

Οι *συμμαχίες αμοιβαιότητας* με τοπικούς φορείς και με την *κοινωνία των πολιτών*, από την άλλη, αποτελούν μια εναλλακτική μορφή συμμαχιών που επιχειρείται ως

απάντηση στη μονομέρεια των προαναφερθέντων τοπικών σχεδίων ανάπτυξης. Έχουν, δε, τον χαρακτήρα της συνύπαρξης κινήματων βάσης, μη-κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) και άλλων τοπικών φορέων με στόχευση την προστασία των εργαζομένων σε συνδυασμό με περιβαλλοντικά, μεταναστευτικά ή άλλα αιτήματα. Η δια-ταξική συγκρότηση των συμμαχιών αμοιβαιότητας τις κάνει, συχνά, να μοιάζουν με τα προαναφερθέντα τοπικά σχέδια ανάπτυξης. Παράλληλα όμως, πολλές εκ των συμμαχιών αμοιβαιότητας έχουν μια σχετική αυτονομία από το ιεραρχικό πλαίσιο εξουσίας, και επιχειρούν το ξεπέραςμα του τοπικού κατακερματισμού των εργαζόμενων λόγω διαφορετικών εμπειριών, προσλήψεων, επαγγελματικών ρόλων, εθνικότητας ή περιοχών κατοικίας (Herod, 2001).

Τέλος, *οι εναλλακτικού ή ριζοσπαστικού χαρακτήρα συμμαχίες* εργαζομένων και λοιπών φορέων ή ομάδων δράσης, εκκινούν πολλές φορές από τα ίδια αίτια (π.χ. τις απολύσεις σε ένα εργοστάσιο) αλλά καταλήγουν σε πολύ διαφορετικές προτάσεις και τρόπους παρέμβασης. Προσπαθούν, για παράδειγμα, να οργανώσουν τη διαδικασία παραγωγής σε νέα βάση, αμφισβητώντας τις κυρίαρχες σχέσεις παραγωγής και δημιουργώντας νέες, περισσότερο ισότιμες ή συνεργατικές δομές. Παρά τις κρίσιμες αντιφάσεις που τις διέπουν, αλλά και τη σχετική σπανιότητα τους, οι εναλλακτικές μορφές εξαπλώνονται ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, της πρόσφατης σοβαρής κρίσης στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες. Βασικά χαρακτηριστικά τους είναι η προσπάθεια ανάπτυξης συνεργατικού και ισότιμου χαρακτήρα δομών παραγωγής και κατανομής του υπερ-προϊόντος, και η διασφάλιση αξιοπρεπών συνθηκών εργασίας και διαβίωσης για τα μέλη της συμμαχίας. Δεδομένων όμως των δυσκολιών ένταξης σε ευρύτερα (εθνικά ή διεθνικά) σχέδια ριζοσπαστικής πολιτικής αλλαγής, οι *εναλλακτικού χαρακτήρα συμμαχίες* διολισθαίνουν, συχνά, σε έναν ιδιότυπο *αναχωρητισμό*. Εστιάζουν, με άλλα λόγια, στο μερικό (*τοπική συνεργατική δομή*) με ταυτόχρονη υποτίμηση του καθολικού (*κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής*). Να σημειωθεί ότι υπάρχουν εναλλακτικού χαρακτήρα συμμαχίες με διαχρονικό και εθελοντικό χαρακτήρα (π.χ. τα Κιμπούτς στο Ισραήλ) και άλλες περισσότερο αναγκαστικού χαρακτήρα (π.χ. Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις). Οι τελευταίες, επεκτείνονται λόγω της δραματικής αποστέρησης που προκαλεί η κρίση σε συγκεκριμένους τόπους (Wright, 2000; Peck, 2013; Harvey, 2011).

Συνολικά, οι εργαζόμενοι δρούν και παρεμβαίνουν άλλοτε μόνοι τους και άλλοτε σε συνεργασία με τοπικούς φορείς ή ομάδες δράσης και με στόχο την προάσπιση εργασιακών ή άλλων συμφερόντων τους. Μέσα από τη δράση τους επιτυγχάνουν την προστασία κάποιων δικαιωμάτων τους, αποδεχόμενοι πολλές φορές ως αντίτιμο την απώλεια ή επιδείνωση κάποιων άλλων. Ενίοτε πάλι, επιτυγχάνουν την επιβίωση εκτός επίσημου οικονομικού συστήματος και πειραματιζόμενοι με νέες δομές. Σε κάθε περίπτωση, η όποια τοπική δράση μπορεί να έρχεται σε αντιπαράθεση με τις επιδιώξεις και τα συμφέροντα εργαζομένων σε άλλους τόπους, γεωγραφικά απομακρυσμένους αλλά στενά δια-συνδεδεμένους σε ένα παγκοσμιοποιημένο πλαίσιο υλικής παραγωγής, και ανταλλαγής.

3. Κινητικότητα, οργάνωση και δράση των εργαζομένων στο χώρο

Όταν οι εργαζόμενοι αποφασίζουν να δράσουν ώστε να βελτιώσουν, λιγότερο ή περισσότερο δραστικά, τις συνθήκες εργασίας και διαβίωσής τους τότε, συνήθως, επιλέγουν ανάμεσα σε στρατηγικές με σαφή γεωγραφική διάσταση. Η προηγούμενη ενότητα εστίασε στις πολλαπλές μορφές δράσης και αντίστασης που έχουν στον τόπο που κατοικούν και εργάζονται.

Η παρούσα ενότητα αφορά στην επιλογή από πλευράς των εργαζομένων μιας στρατηγικής *συνδυασμού* ή *μεταπήδησης* ανάμεσα σε διαφορετικές χωρικές κλίμακες. Στη στρατηγική αυτή περιλαμβάνονται μια σειρά από πρακτικές ενέργειες και επιλογές με κυριότερες τις εξής δύο: α) τη μετανάστευση και β) την οργάνωση των διεκδικήσεων με συντονισμό ανάμεσα σε διαφορετικούς τόπους και περιοχές (Herod, 2001; Bergene et al, 2010; Gialis et al, 2014).

Είναι εξαιρετικά συχνές οι καταστάσεις εκείνες κατά τις οποίες οι εργαζόμενοι δεν έχουν παρά ελάχιστα περιθώρια να αποτρέψουν, αν όχι να βελτιώσουν, την επιδείνωση της θέσης τους δρώντας αποκλειστικά σε τοπικό επίπεδο. Εξίσου συχνά, επίσης, οι καταστάσεις αυτές συνδυάζονται με έλλειψη δυνατοτήτων ή βούλησης από πλευράς τους να ακολουθήσουν την οδό της μετανάστευσης. Τότε ακριβώς είναι που αναζητούν *εξωτερικές συμμαχίες* ερχόμενοι σε επαφή και συντονισμό με εργαζόμενους του ίδιου ή διαφορετικών κλάδων σε άλλους τόπους. Με αυτόν τον τρόπο, οι εργαζόμενοι επιχειρούν τη μεταπήδηση ανάμεσα σε διαφορετικές κλίμακες (τοπική – περιφερειακή – εθνική – διεθνής - παγκόσμια) ή τη *χωρική κλιμάκωση* της δράσης τους για την καλύτερη εξυπηρέτηση των στόχων τους (Castree, 2007; Tufts & Savage, 2009; Gialis & Herod, 2014).

Οι δράσεις χωρικής κλιμάκωσης μπορούν να διαχωριστούν σε α) δράσεις συντονισμού ανάμεσα σε διαφορετικούς τόπους μιας χώρας ή *εθνικές δράσεις*, και β) σε δράσεις που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα ή *διεθνικές δράσεις*. Όσον αφορά στις πρώτες, τα εθνικής κλίμακας συνδικάτα και συνομοσπονδίες αποτελούν τη βασική μορφή έκφρασης της προσπάθειας των εργατών ενός ή περισσότερων κλάδων και επαγγελματικών ομάδων να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους, *πέραν του τόπου* όπου κατοικούν και εργάζονται όσοι τα απαρτίζουν (βλ. *Πίνακα 1*).

Λόγω της θέσπισης και λειτουργίας σειράς θεσμών και ρυθμιστικών φορέων (π.χ. κεντρική κυβέρνηση, υπουργεία, ενώσεις εργοδοτών) σε εθνικό επίπεδο, αλλά και ως συνέπεια της κρατικής συγκρότησης των σύγχρονων κοινωνιών, τα εθνικά συνδικάτα ήταν και παραμένουν κομβικής σημασίας. Συγκρινόμενα, δε, τόσο με τα τοπικά σωματεία όσο και με διεθνείς συλλογικότητες και ενώσεις εργαζομένων, τα εθνικά συνδικάτα είναι από τα πλέον αναγνωρίσιμα και σημαντικά για τους σκοπούς των εργαζομένων. Αυτό ισχύει, παρά τις αρνητικές επιπτώσεις από τις διεθνείς τάσεις χαμηλής συμμετοχής των εργαζομένων στα σωματεία, των τελευταίων δεκαετιών. Μεταξύ άλλων, τα εθνικής κλίμακας σωματεία αποτελούν θεσμούς που μπορούν να συντονίσουν και να επιτύχουν χωρική ενοποίηση και κλιμάκωση, δη-

μιουργώντας πολλαπλασιαστικά οφέλη για τα μέλη τους. Με αυτήν την έννοια, ο συντονισμός των σωματείων σε εθνικό επίπεδο δημιουργεί νέες κλίμακες ισχύος και αποτελεσματικότητας για τους εργαζόμενους, όμοιες με τις οικονομίες κλίμακες που οικοδομούν οι επιχειρήσεις μέσω της μεγέθυνσης και της δικτύωσης τους. Ένας ενδεικτικός τρόπος που το επιτυγχάνουν αυτό είναι μέσω της καθιέρωσης ελάχιστων αμοιβών και συλλογικών συμβάσεων εργασίας (Castree, 2004; Coe & Lier, 2011).

Οι διεθνικές δράσεις, από την άλλη, αποκτούν όλο και μεγαλύτερη σημασία και διάδοση, αν και η ισχύς τους παραμένει εν πολλοίς αμφισβητήσιμη. Ο λόγος πίσω από τη διευρυνόμενη απήχηση τους είναι η ίδια η εντεινόμενη διεθνοποίηση των διαδικασιών παραγωγής και ανταλλαγής, συχνά αποδιδόμενη ως *παγκοσμιοποίηση των οικονομιών*. Μέσω της τελευταίας, οι εργασιακές προοπτικές των εργαζομένων σε έναν τόπο, αλλά και οι ευρύτερες προοπτικές του τόπου αυτού, εξαρτώνται στενά από αποφάσεις και επιλογές διεθνικών φορέων, πολυεθνικών επιχειρήσεων και από ευρύτερους γεωπολιτικούς συσχετισμούς. Συνομοσπονδίες συνδικάτων από όλες τις χώρες του πλανήτη, όπως η Παγκόσμια Συνδικαλιστική Ομοσπονδία (*World Federation of Trade Unions*), αλλά και άλλες διεθνικής κλίμακας παρεμβάσεις, όπως τα ποικίλα φόρουμ σωματείων και ομάδων δράσης που έχουν κατά καιρούς διεξαχθεί σε διάφορες χώρες του πλανήτη, εκφράζουν αυτή την αναγκαιότητα ταυτόχρονης παρέμβασης και συντονισμού, πέρα και πάνω από τα σύνορα (Herod, 2001; Harvey, 2011; Peck, 2013).

Η υπερ-εθνική δομή των επιχειρήσεων αναγκάζει τα διευθυντικά στελέχη τους να προσπαθούν να συντονίσουν την παραγωγή ανάμεσα σε διαφορετικές εγκαταστάσεις, που είναι διάσπαρτες στις πέντε ηπείρους. Το γεγονός αυτό δημιουργεί προοπτικές ώστε και τα εργατικά σωματεία να συντονίσουν τις δράσεις τους για να «πλήξουν» τις επιχειρήσεις εκεί όπου αυτές παρουσιάζουν *γεωγραφική τρωτότητα* και *αδύναμους κρίκους* της αλυσίδας παραγωγής αξιών (Gialis & Herod, 2014). Ταυτόχρονα, στο βαθμό που η πλειοψηφία των κρατών συμμετέχει σε υπερ-εθνικούς οργανισμούς συντονισμού και ρύθμισης των διαδικασιών παραγωγής και ανταλλαγής, όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου (*World Trade Organization*), οι οποίοι μάλιστα έχουν βαρύνοντα ρόλο στην υλοποίηση νεοφιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων σε βάρος της εργασίας σε πολλαπλές χωρικές κλίμακες, οι διεθνικές δράσεις και τα διεθνή σωματεία των εργαζομένων επιχειρούν να προβάλουν αντιστάσεις σε αντιστοίχως ευρεία κλίμακα. Η προσπάθεια να επιβάλουν τον εαυτό τους σε ρόλο θεσμικού συνομιλητή και να καθιερώσουν, αντιστοιχώς με τις εθνικές, διεθνικής κλίμακας συλλογικές διευθετήσεις, είναι ένα εξαιρετικά δύσκολο καθήκον για τις δεκαετίες που έρχονται (Castree, 2004; Bergene et al, 2010; Mitchell, 2011).

4. Συμπερασματικά: Γεωγραφική ανισότητα και αντιστάσεις σε πολλαπλές χωρικές κλίμακες

Η διαδικασία της *χωρικής κλιμάκωσης* είναι πολλαπλά οφέλιμη για τους ίδιους τους εργαζόμενους και τα σωματεία τους, καθώς πέρα από ενίσχυση της αποτελεσματικότητας των διεκδικήσεων τους, είναι και μια διαδικασία με έντονο μορφωτικό – παιδευτικό χαρακτήρα. Ξεπερνώντας τις περιορισμένες οπτικές που το *τοπικό* θέτει στη δράση και στην παρέμβαση τους, οι εργαζόμενοι αντιλαμβάνονται τις διαιρέσεις που ο χώρος θέτει ανάμεσα τους, και κατανοούν τι συμβαίνει σε άλλες περιοχές, εκεί που ζουν οι εν δυνάμει σύμμαχοι τους. Επομένως, γίνονται λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά φορείς μια γεωγραφικά ολοκληρωμένης θεώρησης και συνειδητοί σχεδιαστές τους χώρου. Οι επισημάνσεις αυτές αποκτούν ξεχωριστή σημασία στη Νότια Ευρώπη και ειδικά στην Ελλάδα της πρόσφατης περιόδου, που έχει πληγεί από μια πρωτοφανή κρίση του κυρίαρχου συστήματος παραγωγής. Η εν λόγω κρίση δεν μπορεί πειστικά να ερμηνευθεί από τις επικρατούσες θεωρίες, ενώ συναντά σημαντικές, πλην όμως κατακερματισμένες, δράσεις και αντιστάσεις από πλευράς των εργαζομένων (Hadjimichalis & Hudson, 2014; Gialis et al, 2014).

Συνολικά, η Εργασιακή Γεωγραφία αφορά στους ίδιους τους εργαζόμενους, που αποτελούν και το αντικείμενο μελέτης της, και οι οποίοι μπορούν εν δυνάμει, και παρά τις σημερινές μεγάλες δυσκολίες, να γίνουν οι βασικοί αποδέκτες και ανατροφοδότες των ευρημάτων μελέτης της. Είναι γεγονός πως είναι δύσβατο και μεγάλο το κενό που πρέπει να γεφυρωθεί ώστε τα ευρήματα της επιστημονικής κοινότητας να γίνουν αντικείμενο της προσοχής ευρύτερων ακροατηρίων, πολύ δε περισσότερο, να συμβάλουν στη βελτίωση ή τη δραστική αλλαγή των όρων ζωής και εργασίας των εργαζομένων. Το στοίχημα όμως του να μετατρέψουμε την επιστήμη σε υλική δύναμη στα χέρια των λιγότερο ευνοημένων ή των υποτελών παραμένει πάντα επίκαιρο (Castree, 2004; Tufits & Savage, 2009).

Βιβλιογραφία

- Bergene, A.C., Endresen, S.B., Knutsen, H.M. (Eds.). 2010. *Missing Links in Labour Geography*. Ashgate, Farnham, UK.
- Castree, N. (Ed.). 2004. *Spaces of work: Global capitalism and geographies of labour*. Sage.
- Castree, N., 2007. Labour Geography: a work in progress. *International Journal of Urban and Regional Research* 31(4), 853–862.
- Coe, N.M., Lier, D.C., 2011. Constrained agency? re-evaluating the geographies of labour. *Progress in Human Geography* 35(2), 211-233.
- Gialis, S., & Herod, A. 2014. Of steel and strawberries: Greek workers struggle against informal and flexible working arrangements during the crisis. *Geoforum*, 57, 138-149.
- Gialis, S. and Leontidou, L., 2014. Antinomies of flexibilization and atypical employment

- in Mediterranean Europe: Regions of Greece, Italy and Spain during the crisis. *European Urban and Regional Studies*, doi: 10.1177/0969776414538983.
- Gialis, S., Herod, A., Myridis, M., 2014. Flexicurity, informality and immigration: the insufficiency of the Southern EU framework, as illustrated through the case of Preveza, Greece. *Journal of Modern Greek Studies* 32(1), 25-54.
- Hadjimichalis, C., & Hudson, R. 2014. Contemporary crisis across Europe and the crisis of regional development theories. *Regional Studies*, 48(1), 208-218.
- Harvey, D. 1999. *The Limits to Capital* (New Ed). London and New York: Verso.
- Harvey, D. 2011. *The enigma of capital: and the crises of capitalism*. Profile Books.
- Herod, A. 1997. Labor as an agent of globalization and as a global agent. In: Cox, K.R. (Ed.) *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. Guilford Press, New York.
- Herod, A. 2001. *Labor Geographies: Workers and the Landscapes of Capitalism*. Guilford Press, New York.
- Herod, A., 2014. Geography of labor. In: Warf, B. (Ed.), *Oxford Bibliographies in Geography*. Oxford University Press, New York.
- ILO, 2013. *Global employment trends 2013: Recovering from a second jobs dip*. International Labour Office. Geneva.
- Mitchell, D., 2011. Labor's geography: capital, violence, guest workers and the post-world war II landscape. *Antipode* 43(2), 563–595.
- Peck, J., 2013. Making space for labour. In: Featherstone, D., Painter, J. (Eds.). *Spatial Politics: Essays for Doreen Massey*, 99-114. Wiley-Blackwell, Chichester.
- Tufts, S., Savage, L., 2009. Labouring geography: negotiating scales, strategies and future directions. *Geoforum* 40(6), 945-948.
- Wright, E.O., 2000. Working-class power, capitalist-class interests, and class compromise. *American Journal of Sociology* 105(4), 957-1002.